

Українська мова

УДК 811.161.2'37

СПЕЦИФІКА ОПТАТИВНИХ НОМІНАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ
SPECIFICITY OF THE OPTATIVE NOMINATIVE CONSTRUCTIONS

Умрихіна Л. В.,

orcid.org/ 0000-0003-3888-342X

кандидат філологічних наук, доцент

кафедри українознавства і лінгводидактики

Харківського національного педагогічного університету

імені Г. С. Сковороди

У статті здійснено спробу висвітлення особливостей репрезентації оптативного модального значення в номінативних конструкціях. Актуальність розробки пов'язана з важливістю розв'язання проблеми кваліфікації як оптативних конструкцій зокрема, так і номінативних загалом. Аналіз номінативних конструкцій оптативної семантики – односкладних іменних модально орієнтованих конструкцій – сприятиме заповненню лакун в цілісній концепції оптативної модальності в українській мові, а також доповненню теорії односкладного речення.

Акцентовано на важливості зіставлення формально-граматичної та семантико-синтаксичної структур оптативних номінативних конструкцій. Визначено основні формальні показники предикативності в питомих синтаксичних одиницях. Встановлено характер вихідного структурно-семантичного типу номінативних конструкцій як бази утворення оптативних. Визначено значущі формотворчі, а також факультативні елементи в структурі номінативних конструкцій оптативної модальності. Виявлено тенденцію до неповноти реалізації усіх компонентів предикативного центру, вказано на функційно-семантичну зумовленість цього явища. Звернено увагу на

можливість семантичної модифікації аналізованого структурно-граматичного типу конструкцій. Оптативні номінативні конструкції диференційовано за функційно-семантичними особливостями, у межах кожного з різновидів виявлено окремі значеннєві відтінки, визначено їхні граматичні й лексичні показники. Простежено функцію суб'єктивно-модальної частки *би* в повноті її модифікацій як значущого форманта вираження оптативного значення та його різновидів. Аналіз функційно-семантичної специфіки оптативних номінативних конструкцій дозволив виявити явище переносного значення форми.

Проведені спостереження відкривають перспективи вивчення специфіки реалізації оптативної модальності в інших типах синтаксичних конструкцій.

Ключові слова: оптатив, суб'єктивно-модальне значення, односкладна іменна конструкція, структурно-семантичний тип, функційно-семантичний потенціал.

The article attempts to highlight the peculiarities of the representation of the optative modal meaning in nominative constructions. The relevance of the development is related to the importance of solving the qualification problem of both optative constructions in particular and nominative constructions in general. The analysis of nominative constructions of optative semantics – monosyllabic nominal modally oriented constructions – will contribute to filling the gaps in the holistic concept of optative modality in the Ukrainian language, as well as supplementing the theory of the monosyllabic sentence.

Emphasis is placed on the importance of comparing the formal-grammatical and semantic-syntactic structures of optative nominative constructions. The main formal indicators of predicativeness in specific syntactic units are defined. The nature of the original structural-semantic type of nominative constructions as a basis for the formation of optative constructions has been established. Significant form-forming as well as facultative elements in the structure of nominative constructions of optative modality are determined. The tendency to incomplete implementation of all components of the predicative center is revealed, and the functional-semantic

conditioning of this phenomenon is indicated. Attention is drawn to the possibility of semantic modification of the analyzed structural-grammatical type of constructions. Optative nominative constructions are differentiated by functional-semantic features, within each of the varieties, separate shades of meaning are identified, and their grammatical and lexical indicators are determined. The function of the subjective-modal particle *бу* traced in all its modifications as a significant formant of the expression of the optative meaning and its varieties. The analysis of the functional-semantic specificity of optative nominative constructions made it possible to reveal the phenomenon of the figurative meaning of the form.

The conducted observations open perspectives for studying the specifics of the implementation of optative modality in other types of syntactic constructions.

Keywords: optative, subjective-modal meaning, monosyllabic nominal construction, structural-semantic type, functional-semantic potential.

Постановка завдання. Кваліфікація оптативних конструкцій залишається дискусійним питанням, що зумовлено складністю модального оптативного значення у своєрідності формування й вираження, здатністю реалізовуватися у різнофункційних виявах, відбиваючи непростий ірреальний світ суб'єкта мовлення. Потрактування цього лінгвістичного явища позначено численністю підходів до вивчення, термінологічними розбіжностями й неоднозначними інтерпретаціями. Номінативні конструкції оптативної семантики належать до односкладних іменних модально орієнтованих конструкцій. Односкладність синтаксичних конструкцій, зокрема іменних, так само становить досі не розв'язану проблему щодо визначення компонентної структури, встановлення головного члена, здатності до парадигмоутворення, функційно-семантичного статусу. Серед науковців немає усталеної думки щодо тлумачення і цього непростого лінгвістичного феномена. Оптативні номінативні конструкції, виражаючи модальне значення, постають як граматична реалізація структурного типу номінативних конструкцій. Вивчення особливостей репрезентації семантики оптатива в цих граматичних одиницях посприє

заповненню лакун в цілісній концепції оптативної модальності в українській мові, побіжно доповнюючи теорію односкладного речення. Усе це зумовлює **актуальність** наукової розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оптативні конструкції як репрезентант оптативної модальності – відносно нова наукова проблема в українському мовознавстві. Першим комплексним дослідженням семантики оптатива та способів її вираження в сучасній українській мові стала дисертаційна праця Л. В. Умрихіної, у якій запропоновано детальну класифікацію суб'єктивно-модального значення оптатива. Дослідженню оптативної модальності та особливостей її граматичного вираження присвячено подальші наукові розробки, спеціальні, комплексні, а також студійні, які тією чи тією мірою висвітлюють питання структурно-граматичної організації оптативних конструкцій, специфіки комунікативної реалізації, функційно-семантичних властивостей (Я. А. Баранцев, І. І. Гордінська, Н. М. Костусяк, В. Ю. Маркітанова, В. Омеляненко, О. І. Приймачок, С. В. Скомаровська, З. Р. Тищенко, І. А. Шаповал та ін.). Популярним предметом наукових пошуків є функційно-семантична й комунікативна різноманітність оптативних конструкцій в мові художніх творів. Мовознавці розширюють сферу досліджуваного мовленнєвого простору й на основі наявної семантичної типології з'ясовують особливості функціонування оптативних висловлень в конкретних текстах. Цікавим для дослідників видається зіставлювальний аспект функціонування оптативних конструкцій в мовах різних груп. Досі спостерігається неоднозначність у трактуванні оптатива й оптативних конструкцій. Відбувається підміна понять бажальності, оптативності, дезидеративності. До оптативних відносять будь-які конструкції, здатні виражати бажаність, не зважаючи на відмінність зовнішньо-синтаксичної і внутрішньо-синтаксичної модальностей.

Зі свого боку учені не полишають дослідження односкладних конструкцій у різних лінгвальних площинах: структурно-граматичній, семантико-синтаксичній, функційно-семантичній, комунікативній (М. Баган,

А.П. Загнітко, Л. В. Зайко, Л. М. Коваль, Л. І. Лонська, М. В. Мірченко та ін.). Триває пошук нових критеріїв визначення предикативного центру конструкцій, встановлення характеру предикативних відношень в їхній структурі, парадигмоутворювальних властивостей, відношень похідності/непохідності між типами двоскладних і односкладних конструкцій. Мовознавці акцентують на необхідності між'ярусного аналізу структури односкладної конструкції, виходячи за межі формально-граматичного опису. Вивчення оптативних конструкцій односкладної структури, а саме номінативних, дозволить простежити реалізацію вихідної односкладної конструкції у способово-парадигмальній площині із виявом функційно-семантичної своєрідності.

Постановка завдання. Завданням запропонованої статті є висвітлення особливостей репрезентації оптативного модального значення в номінативних конструкціях.

Виклад основного матеріалу. Оптативні конструкції – синтаксичні репрезентанти оптативного модального значення, що його особливість як центрального в бажальній модальності полягає в неактуальній імовірності здійснення ситуації, що взаємозумовлено немотивованим характером бажаності й високим рівнем афективності. Оптативну семантику конституюють волітивність, ірреальність, оцінність, афективність, немотивованість.

Оптативні конструкції структуровані відповідно до форми синтаксичного бажального способу, що його основою творення є бажальний спосіб дієслова, а саме поєднані з модальною часткою *би* – носієм функційного навантаження – інфінітив або дієслово минулого часу. Вони являють собою реалізацію конструкцій синтаксичного бажального способу, що за ним у синтаксичній парадигмі закріплений відповідний структурно-семантичний тип утворення. В основі синтаксичного бажального способу лежить форма морфологічного бажального способу дієслова як основи формування предикативного центра речення: дієслово у формі минулого часу + *би* (функційно видозмінений кон'юнктив), інфінітив + *би*. Значущим формальним засобом вираження оптативного значення є синтаксичні частки, утворені за допомогою модифікації

основної формотворчої суб'єктивно-модальної частки *би*, що є виразником ірреальності: *якби, коли б, хоч би, аби, нехай би, тільки б, скоріше б, краще б, коли б тільки не, краще б не, нехай би, взять би*.

Оптативні номінативні конструкції належать до іменних конструкцій, що виражають бажану наявність предмета або предметно представленої дії, стану. Вони є граматичною реалізацією вихідної структурної схеми N_1 у формі синтаксичного бажального способу, утвореного завдяки введенню дієвідмінюваного службового дієслова-зв'язки *бути* у формі минулого часу + *би*. Конститутивну роль відіграє службове дієслово, що виражає ірреальне значення за допомогою часу та способу. Структурна модель оптативних номінативних конструкцій – $Vf_{opt(cop)} N_1$.

Питання граматичної структури номінативних речень видається проблемним через специфіку формального вираження пропозиції. Тривалий час їх узагалі не виокремлювали як тип і вважали неповними двоскладними реченнями (О. О. Потебня, Д. М. Овсянко-Куликовський, П. Ф. Фортунатов). Проблему компонентного складу номінативних речень мовознавці намагаються розв'язати підміною понять, називаючи їх не односкладними, а одночленними або «однойдерними комунікативними варіантами речень буття, предикативна основа яких складається з називного відмінка чи називного відмінка і суб'єктного члена для вираження буття природи, навколишнього середовища, предметів, осіб, діяльності чи стану» [3, с. 242]. Проте серед номінативних речень дослідники виокремлюють такі, що «із семантичного погляду можуть бути двокомпонентними (за наявності суб'єктного члена), залишаючись однойдерними з формально-граматичного погляду» [10, с. 241]. На різнорідність репрезентації факту наявного явища в номінативних реченнях звертали увагу давно. Ще О. М. Пешковський розрізняв екзистенційні, вказівні та називні речення. На основі функційного підходу іменні односкладні конструкції диференціюють на власне номінативні та номінативи-експресиви: вокативи, репліки, команди [6, с. 17–28].

Неоднорідні за характером номінування, ці іменні конструкції різняться за компонентним складом семантико-синтаксичної структури. Номінативні речення прийнято ранжувати на буттєві (*Земля; Дощ*), вказівні (*Ось будинок; От і стіл*), оцінні (*Чудовий ранок!; Безліч років існування!*), власне називні (*Міністерство освіти і науки України*), вокативні (*Катерино!*) і називний уявлення (*Рідне село. Згадую кращі моменти мого дитинства...*). Серед зазначених типів лише буттєві номінативні речення – іменні конструкції, що виражають існування, наявність певного явища, предмета, факту, події, часу – виявляють можливість парадигмоутворення, зокрема формування синтаксичного бажального способу: ***Було б тільки вибавлення*** (О. Ільченко); ***Був би Тимофій!*** (Н. Рибак); ***Коли б тут було хоч маленьке віконце або дірочка...*** (З. Тулуб); ***Хоч би Володимир Петрович був тут*** (М. Кропивницький).

Номінативні оптативні конструкції демонструють особливий спосіб репрезентації ірреальної дійсності як бажаний образ буття, що має абсолютно недіяльнісний характер. Зайвими для мовця, який не може бути потенційним виконавцем названої ситуації, видаються будь-які деталі здійснення. Важливим для нього на момент мовлення є концентрація на самому об'єкті волевиявлення, тож структурування оптативного висловлення набуває макимально конденсованої форми. Тому регулярними є неповні реалізації конструкцій із незаміщеною позицією дієслівної зв'язки: ***Коли б хоч певність!..*** (М. Коцюбинський); ***Хоч би вже ніч*** (І. Багрянний); ***І що з того прошення? Якби користь яка*** (М. Коцюбинський). У разі потреби вказати на носія чи діяча (якщо вони є) бажаного буття явищ використовують конструкції із давальним суб'єкта, здебільшого неповні: ***Коли б у мене така голова!*** (О. Кониський); ***Ех, кум би оце мені*** (Остап Вишня); ***Ба, коли б у мене така стара!*** (О. Кониський).

Серед неповних реалізацій у сфері номінативних оптативних конструкцій частотними є заперечні – утворювані засобом уведення заперечної частки *не*. Вони виражають значення небажаності наявного явища буття. Заперечні

оптативні конструкції позбавлені необхідності обов'язкової вербалізації службового дієслова *бути*: *Коли б не гроші* (Олесь Досвітній); *Хоч би не зима ця лиходійка, хоч би літо* (Ю. Збанацький); *Коли б не такий час...* (О. Кониський); *Якби не маневри...* (В. Земляк); *Е-е, коли б не те мале* (У. Самчук).

Кваліфікація заперечних номінативних речень позначена контроверсійністю поглядів. Їх вважають або семантичною модифікацією синтаксичних моделей з огляду на комунікативно-функційний аспект заперечення, або семантичним варіантом вторинної моделі. За висновками вчених, заперечення в номінативному реченні особливе тим, що заперечуваним є головний член, у якому нерозчленовано виражено суб'єкт і предикат. Тому такі речення не можна визнати ні загально-заперечними, ні частково-заперечними. Це своєрідний тип речення, що найкраще кваліфікувати як номінативне речення з факультативним запереченням [10, с. 250]. Оскільки «заперечні речення перебувають на перетині значень об'єктивної та суб'єктивної модальності, якоюсь мірою доповнюючи їх, але не збігаючись із ними» [3, с. 118], можна потрактувати оптативні заперечні конструкції не як форму граматичної парадигми, а як семантичну модифікацію структурного типу.

Номінативні оптативні конструкції найчастіше виявляють функційно-семантичний потенціал до репрезетації власне бажання або жалкування.

Оптативні номінативні конструкції зі значенням власне бажання здебільшого експлікують відтінок прискореного здійснення за допомогою часток *уже, швидше, скоріше*: *Льончик знову зиркає до вікна. Доці. Сльота. Вночі приморозки. Коли б уже сніг! Чистий, лапаний сніг. Давно підігнані і змащені лижі* (В. Кучер); *<...> многи були люті на короля та шляхту і тільки те й говорили, коли б швидше битва* (Н. Рибак); *«Ну, – було думає Оленка, коли б уже швидше те й місце: зароблю грошей* (А. Тесленко). На інтенсивність бажання прискореного здійснення вказує вигук *ой*: *Ой, швидше б уже весна!* (Г. Шиян). Обмежено-приєднувального відтінку значення надає

частка **ще**: <чоловік за порадою знахарки виконує усі бажання хворої жінки, щоб та не померла ><...> а далі й почне стогнати та охати і ледве каже: – **Коли б ще мені... тепер... та п'ять кіп...** (Г. Квітка-Основ'яненко).

В оптативних номінативних конструкціях власне-бажального значення здебільшого акцентовано на частковості бажаної ситуації. Пристрасно бажаючи чогось, мовець погоджується на здійснення якогось мінімуму, якщо неможливо отримати повну реалізацію: **О, хоч би ж хоч яке-небудь отут місце <працевлаштування>!** (А. Тесленко). Граматичним засобом такої акцентуації слугує частка **хоч**, препозитивна щодо семантичного об'єкта. Лексичним показником мінімізації бажання займенниковий прикметник типу **яке-небудь**. Комбінації часток **хоч би, хоч би ж хоч**, а також вигуки **о, ой** і под. сприяють підкресленню інтенсивності бажання.

Для оптативних номінативних конструкцій зі значенням жалкування характерні частки **коли б, якби**, що надають відтінку умовності, іноді підсиленого за допомогою частки **от**: **Коли б у мене така голова!** (О. Кониський); <...> **і так діла повели, що лядщина там взяла верх. Якби в нас наука друга! – а так і не диво, бо сліпому що? – скачи, бо рів!** (А. Свидницький); **Вони йшли мовчки по доріжці. Над головами у їх пролетів табун диких гусей. – От якби рушниця була, – сказав Горovenко** (О. Кониський). Емоційно насажені висловлення репрезентовані конструкціями, ускладненими вигуком **ех**: <...> **як скрикнеш: «Ех, коли б мені сила та воля!» – а тут тебе, раба божого, зараз на лоба та на віз, та й гайда на мочарі!** (О. Кониський); **Ех, кум би оце мені** (Остап Вишня).

У сфері номінативних оптативних конструкцій жалкувальної семантики помітним явищем є мінімізація бажаної ознаки, що вказує на неіснування позитивно оціненої мовцем ситуації. Ідеться про переносне значення форми, за якої відбується підміна дійсного предмета бажання у всій цілісності на його одиничний компонент. Разом із тим постає картина абсолютної відсутності певного стану речей: **Люди, звичаї їх, своє життя навіть спротивило їй. Все те таке обридле та непривітне, все те не має ніякої радості у її серці, ніякої**

втіхи. Навпаки – все те буде якийсь таємний страх, котрого вона ніяк не позбуде, з котрим нігде не сховається. **І хоч би одна душа, перед котрою вона розкрила своє серце, котра злила хоч одну сльозину на її болючу виразку. Яка б та сльоза здалася їй і теплою, і цілющою. Ні, немає! Одинока, як стеблина в полі, як сиротливе стебло одно одним у степу серед снігу, так вона серед людей** (Панас Мирний). Такі конструкції здебільшого відкриваються часткою **хоч би**: **«Я одинока» <...> Хоч би слово! Одним одно слово!** (Л. Яновська); **Біля дякової школи – хоч би один школяр!** (Г. Квітка-Основ'яненко); **Я бував навіть у таких місцях, де ні кущика! Хоч би яка билиночка – нічого нема. Ні коника, ні пташиного щибетання. Навіть ящірка не блисне перед очима; навіть гори порядної не побачиш, просто бозна-що!** (О. Ільченко). Лексично підкріплюють мінімізоване бажання кількісний числівник **один (одним одно)**, займенниковий прикметник **яка** в значенні **яка-небудь**.

Висновки. Номінативні оптативні конструкції $V_{f_{opt(cop)}} N_1$ є граматичною реалізацією вихідної структурної схеми N_1 у формі синтаксичного бажального способу, що в його утворенні головну роль відіграє службове дієслово *бути*. Незважаючи на формотворчий статус, ця дієслівна зв'язка здебільшого випускається, зумовлюючи функційно й семантично виправдану синтаксичну неповноту. Серед усіх семантичних типів номінативних речень лише буттєві можуть бути вихідними для творення оптативних конструкцій. Номінативні оптативні конструкції за функційно-семантичної потреби відкривають позицію для давального суб'єкта. Номінативні оптативні конструкції негаційного значення є семантичною модифікацією аналізованого структурно-граматичного типу. Найчастіше питомі синтаксичні одиниці виражають значення власне бажання або жалкування. Власне-бажальні оптативні конструкції виявляють семантику прискороного здійснення за допомогою часток **уже, швидше, скоріше**, обмежено-приєднувальний відтінок засобом частки **ще**, препозитивної щодо семантичного об'єкта частки **хоч**, займенникового прикметника типу **який-небудь**. Вираженню інтенсивності бажання сприяють складені частки **хоч би, хоч би ж хоч**, а також вигуки **о, ой** і под. В

оптативних номінативних конструкціях жалкувальної семантики превалюють частки *коли б, якби* як показники відтінку умовності, іноді в поєднанні з часткою *от*. Емоційного насаження жалкуванню надає вигук *ех*. Для оптативних номінативних конструкцій жалкування характерним є переносне значення форми, за якого бажальне значення субститує значення абсолютної відсутності чогось засобом кількісного числівника *один (одним одно)*, займенникового прикметника *який* у значенні *який-небудь*. Такі конструкції здебільшого відкриваються часткою *хоч би*. Дослідження відкриває перспективи вивчення специфіки реалізації оптативної модальності в інших типах синтаксичних конструкцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баган М. Односкладні буттєві заперечні речення в сучасному українському мовленні та фольклорній традиції. *Проблеми гуманітарних наук. Вип. 34. Філологія*. 2014. С. 4–16.
2. Брицин В. М. Односкладні речення в українській мові: до питання методології їхнього дослідження. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 81–87.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ: Либідь, 1993.
4. Городенська К. Г. Проблема двоскладності-односкладності в контексті історичного й дериваційного синтаксису. *Мовознавство : Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів / Відп. ред. В. Німчук*. Київ : Пульсари, 2002. С. 52–55.
5. Загнітко А. П. Проблема односкладного речення у сучасній лінгвістиці. *Український синтаксис: навчально-практичний комплекс. Хрестоматія. [в 2 ч]. / А. П. Загнітко, М. О. Вінтонів, Л. В. Сегін*. Донецьк-Слов'янськ: ДонНУ, 2011. С. 336–342.
6. Кадомцева Л. О. Українська мова. Синтаксис простого речення. Київ: Вища школа, 1985.

7. Коваль Л. М. Семантико-синтаксична основа головного компонента односкладних речень в українській мові: монографія. Вінниця: ФОП Корзун, 2015.
8. Лонська Л. І. Структурно-семантичні особливості буттєвих речень в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2001. 19 с.
9. Мірченко М. В. Синтаксичні категорії речення: дис. ... доктора філол. наук: 10.02.01. Луцьк, 2002.
10. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. Київ: Вища школа, 1994.
11. Умрихіна Л. В. Семантика оптатива та засоби його вираження в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2007.